

Розділ 1
**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА.
МЕТОДОЛОГІЯ ПРАВА**

УДК 34.06:340.115

**О. М. Балинська,
В. А. Ященко**

**СИНЕРГЕТИКА
ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА
ЮРИДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Розглянуто синергетичний підхід до дослідження права та правових явищ як одну з можливих методологій їх аналізу. Акцентовано на сутнісних характеристиках синергетичної методології, головно з яких полягає у формуванні потреби і пошуку можливостей саморегуляції суспільного життя та його правового впорядкування. Запропоновано розглядати синергетику як підхід до дослідження права, що наділений методологічними можливостями відкриття внутрішніх механізмів самоорганізації права як системи й ствердження конструктивних напрямів її подальшого розвитку.

Ключові слова: *ентропія, біфуркація, правові антиномії, саморегулятивні принципи права, діалектика внутрішнього та зовнішнього у самоорганізації, єдність мікро- і макросвіту.*

Постановка проблеми. Постійна динаміка розробки методології правознавства, багатозначність розуміння, тлумачення і застосування в юриспруденції різноманітних підходів як методологічних, що не завжди відповідає природі методології як явищу, зумовило потребу у пошуку найбільш адекватного, так би мовити, не лінійного методологічного підходу, що забезпечував би об'єктивне дослідження права і правових явищ. Діалектика як філософська методологія тут повною мірою не спрацьовує через її прикладну не розробленість саме стосовно правових явищ, політичну заангажованість, насамперед у роки тоталітаризму, домінування в сучасній правовій теорії позитивізму, що не визнає загальних світоглядних підходів до розуміння права. Звідси апеляція правознавців до окремих наук як методології дослідження.

Стосовно синергетики, то І. В. Бичко вважає, що вона розглядається як «один із провідних напрямків сучасної науки міждисциплінарного спрямування. Основою синергетики є концепція нерівноважної термодинаміки, або теорії нелінійних динамічних середовищ»

[1, с. 902]. Це стосується не лише природничих наук, а й технічних, економічних, соціальних, зокрема права. Проблема в тому, що остаточно не з'ясовано, як синергетика в межах свого категоріального апарату може сприяти розкриттю закономірностей функціонування права.

Стан дослідження. У цьому контексті доцільно зауважити передусім на праці засновника синергетики Г. Хакена [2], який увів це поняття в науковий обіг, а також розробки І. Пригожина, Г. Ніколіса [3] та інших учених, котрі розглядали окремі аспекти синергетики. Так, наприклад, синергетичну парадигму тлумачать у історико-філософській, довідковій літературі, зокрема в коментарях І. Бичка (він подає цей підхід не тільки як всезагальну філософську методологію, а й як теорію самоорганізованих систем, що обмежена певними пізнавальними рамками [1, с. 902–905]). Цих же позицій щодо застосування методів синергетики у правознавстві дотримуються, скажімо, О. Джужа, Ю. Орлов, Р. Калужний [4], М. Тирских [5] та ін. Найузагальненішим дослідженням методологічної ролі синергетики у правознавстві є дисертація І. Кривцової, яка запропонувала синергетичну концепцію правової системи як комплексу самоорганізованих порядків, що перебувають у погодженій взаємодії під впливом внутрішньосистемного детермінанта – правосвідомості, яка визначає форму правової самоорганізації, є квінтесенцією самоорганізації правової системи і спроможна забезпечити когерентність самоорганізаційних процесів та «алгоритм» саморуху правової системи загалом [6].

Нещодавно з'явилися наукові статті (А. Лошкар'єв, Л. Корунчак та ін.), в яких синергетика представлена як всезагальна методологія [7], що, на нашу думку, не набуло достатнього підтвердження чи остаточного спростування і, відповідно, залишається дискусійним. Зокрема, як вважає А. Венгеров, синергетика може одночасно і бути метою методології, і охоплювати діалектику як частковий метод [8].

Мета статті – описати загальне уявлення про синергетичну парадигму й визначити її місце та роль у правознавстві як специфічної системи методів дослідження, тобто методології, яка не може претендувати на всезагальний статус.

Виклад основних положень. Зазначимо, що поняття «синергетика» означає «спільний, узгоджено діючий», тож такий підхід до вивчення об'єкта подає його як складну систему [1, с. 902]. З огляду на це, можна зробити висновок, що синергетика стосується не всіх систем, наявних у світі, а лише впорядкованих, сформованих на принципі самоорганізації, тому навіть на цій підставі можна резюмувати, що навряд чи вона може претендувати на статус всезагального філософського методологічного підходу.

Водночас треба зауважити, що перевагою синергетики можна вважати визнання її як новітнього позитивістського підходу, тобто конкретної науки про самоорганізацію будь-якої системи, яка у природних і суспільних процесах виявляє нові закономірності їх саморозвитку як внутрішньої потреби, а не нав'язаної зовнішнім впливом.

Це відповідає первісним основам права як звичаєво-досвідного феномену, що самоорганізувався у статусі регулятора суспільних відносин поряд з іншими соціальними регуляторами, а це, очевидно, спонукає до розгляду синергетики як однієї з методологічних парадигм пізнання права.

Можливо, в період хаотичного існування суспільства одним із основних варіантів його розвитку стала потреба регулювання цього процесу, тобто переходу від безладдя до порядку, що реалізувалося шляхом виникнення права і його подальшого функціонування й еволюції. Це зафіксувало появу нової реальності (системи), якісно відмінної від попередньої, що супроводжувалося переходом від хаосу до певного порядку (в синергетиці називається біфуркаційним переходом), основна суть якого – набуття створеною системою нової властивості зі своїми закономірностями розвитку.

Такий методологічний підхід імпонує теорії права, де його розвиток відбувається за аналогічними правилами, а саме за правилами узгодження внутрішніх суперечностей: очевидно, протиріч між сущим і належним (природним і позитивним правом), громадським та індивідуальним (публічним і приватним правом), мірою свободи і необхідністю, принципом формальної рівності та його практичним втіленням, справедливістю і несправедливістю тощо, тобто тими суперечностями, які фактично є в основі правової реальності.

Тому перше синергетичне правило – виявляти ці протиріччя й здійснювати пошук способів їх вирішення, упорядкувати хаос, надати йому цілеспрямованого напрямку розвитку. Такий підхід надає фундаментальності будь-якому правовому дослідженню, бо розкриває джерела розвитку права.

Водночас зазначимо, що поряд із процесами саморегуляції проявляються також процеси, пов'язані з потребою регулювання практично всіх сфер суспільного буття та свідомості, де саморегулятивні принципи права вступають у взаємодію з їх зовнішніми регуляторами: економічними, політичними, релігійними, сімейними тощо. Тут важливо під час дослідження враховувати діалектику співвідношення внутрішнього та зовнішнього, де внутрішнє (правове) та зовнішнє (соціальне), по-перше, не просто пов'язані між собою, а взагалі не існують окремо одне від одного. По-друге, зовнішнє (як соціальне) переходить у внут-

рішнє (правове) і набуває статусу атрибутивно необхідного, суттєвого і навіть сутнісного, що наповнює це внутрішнє новим змістом. Тобто правовий регулятор стає більш змістово діючим і спроможним ці конкретні сфери ефективно регулювати. Фактично – це механізм набуття правом статусу реального, «поєстороннього».

Але ця закономірність виходить за межі синергетичного підходу, як бачимо, в дію вступає діалектика як всезагальна філософська методологія, а синергетика заявляє про себе як одне з її конкретних втілень.

Тому не можемо погодитися з висловлюваннями деяких авторів про те, що синергетика є всеосяжною філософською парадигмою, яка претендує на максимальний рівень узагальнення та повинна охоплювати всі системні процеси, що відбуваються у світі. Така всеосяжність синергетики сумнівна: вона має свої межі – відкриті і, крім того, самоорганізовані системи. І саме в цій якості вона може слугувати методологічним чинником правового пізнання.

У цьому разі, на нашу думку, має рацію М. Тирських, який заперечує зведення синергетики до статусу методологічного універсуму щодо права, посилаючись на те, що самоорганізація системи нормативних актів настільки незначна, що синергетика навряд чи може слугувати всезагальним методом пізнання, на відміну від діалектики [5, с. 5].

Проте, оскільки ця самоорганізуюча система нормативних актів функціонує як спосіб їх упорядкування, то синергетичний метод у межах цієї самоорганізації має право на існування. Хоча А. Лошкар'єв, критикуючи думку М. Тирських, цього раціонального моменту не враховує, а свою позицію аргументує посиланнями на наукові авторитети [7], що, як відомо, фактично не може слугувати однозначним доказом.

Натомість О. Джужа, Ю. Орлов і Р. Калюжний указують на де-що інший аспект взаємозв'язку діалектики та синергетики. Вони зазначають, що синергетика «дозволила дати більш повну інтерпретацію діалектичних закономірностей, зокрема, дію закону переходу кількості в якість – через механізм виникнення і розвитку параметру порядку..., доповнила закони діалектики низкою нових закономірностей» [4, с. 2], з чим у принципі можна погодитися. Але водночас не можна вважати синергетику «доповненням» діалектики, а радше її проявом у самоорганізованих системах.

Розглядаючи діалектику внутрішнього та зовнішнього у самоорганізації, зазначимо, що зовнішнє (соціальне) за своїм обсягом не повністю переходить у внутрішнє (правове), а лише в тій частині, яка становить позитивний зміст внутрішнього, тобто те, що стосується

регуляції суспільного життя і сприяє його розвитку, подальшому прогресу й досягненню нової якості.

У прибічників синергетики це подається через єдність мікро- і макросвіту. «Попри фундаментальну єдність і взаємну детермінованість мікро- і макроскопічних процесів у самоорганізуючих себе системах макроопис цих систем у жодному разі не зводиться до їх мікроопису. Так, зокрема, електрохімічні процеси головного мозку, з одного боку, і «ансамблі думок» – з іншого, є двома системами настільки якісно взаємопов'язаними, наскільки принципово не зводимими один до одного» [1, с. 902].

Для нас ця теза важлива, оскільки орієнтує не на опис окремих елементів системи, а на нову якість знання, тобто на нове синтезоване знання, яке є не просто підсумком попередньо засвоєних даних, а таким, що розкриває досліджувану систему в новій якості. Для того, щоб подолати антонімічність хаосу і порядку, внутрішнього і зовнішнього, необхідного і випадкового, прихильники синергетики звертаються до категорії ентропії, але тлумачать її не як збільшення міри непорядкованості, хаосу, а як одночасного існування хаосу і порядку. «При віддаленні системи від рівноважного стану – порогостійкості – для неї відкривається декілька можливих шляхів розвитку» [1, с. 903].

Як бачимо, синергетика значно збагачує понятійно-категоріальний апарат наукового дослідження, зокрема у прагненні впорядкувати хаос, у вивченні можливостей переростання випадковості в реальність і набуття нею нової властивості. Тобто зрештою випадковість набуває статусу закономірності.

Розглянемо цей методологічний статус синергетики стосовно правознавства.

На нашу думку, правознавство дає змогу застосувати синергетичний підхід як методологію, адже право виникає власне як самоорганізована система, початком якої вважаються хаотичні тенденції в суспільстві, упорядкованість яких потребує так званого «біфуркаційного» вибору, головним із яких є виконання правом регулятивної функції. Оскільки соціальні зв'язки багаточисельні та різноманітні, то в соціумі поєднується хаос і врегульованість цих зв'язків, що можна розглядати як своєрідний стан ентропії, тобто поєднання хаосу і порядку. Звідси еволюція права в намаганні якомога повніше врегулювати ці зв'язки і надати їм упорядкованого (нормативного) статусу. Ідеальної повноти вирішення цієї проблеми досягти неможливо, оскільки поява нових зв'язків не дає змоги це зробити.

Тут проявляються дві тенденції розвитку. Одна пов'язана з тим, що старі зв'язки зникають (і відповідні їм правові норми також перес-

тають виконувати свою функцію), натомість виникають нові, які також потребують відповідного вноормування. Наприклад, у сучасному інформаційному суспільстві потребують упорядкування саме процеси хаотичного функціонування інформації, межі її розповсюдження, на-самперед, коли йдеться про особисті дані, стан здоров'я, таємницю спілкування тощо. Водночас невичерпність хаотичності як джерела нових процесів, колізій, суперечностей у синергетиці означається терміном «флуктуації».

Вважаємо, методологічна роль категорії ентропії в цьому випадку полягає у можливості передбачення цих колізій, їх вивчення і відповідного вирішення. Флуктуаційні процеси, наприклад збурення мас колишніми керівниками держави, що призвели до Майдану, започаткували самоорганізацію суспільства на оновлених засадах і це знайшло своє упорядкування у зміні влади та політики держави загалом. Водночас це вплинуло і на правосвідомість соціуму, яка стала більш самодостатньою і прогресивною, що змусило і право змінюватися, оновлюватися та забезпечити регулювання нових відносин, котрі сформувалися в суспільстві.

Якщо перший крок правового дослідження – передбачення можливих колізій, збурень (флуктуацій) і їх виявлення, то другий – їх усебічне вивчення. Конкретні методи та прийоми цього вивчення можуть бути традиційними: аналіз, синтез, порівняння, моделювання тощо. Водночас виявлені флуктуації вивчаються як випадковості з висновком про те, чи можуть вони стати реальністю, чи залишаться у статусі випадковості. Тут важливе дослідження умов (соціальних, економічних, політичних тощо), за яких випадковості можуть стати необхідністю. Цим забезпечується інваріантність розвитку: флуктуації, посилюючись, можуть бути чинником дезорганізації системи, змушуючи її самооновлюватися та набувати нових властивостей. Ці дезорганізуючі чинники в синергетиці називаються дисипативними.

Наступний крок з'ясування механізму самоорганізації системи – вибір біфуркаційного напрямку її переходу від хаосу до порядку. Тут важливо підкреслити єдність права з іншими формами свідомості й буття із соціумом загалом. Як справедливо вважає В. Бачинін, «у світлі синергетичного підходу право виступає як відкрита самоорганізована система, що знаходиться в умовах активного інформаційного взаємобміну з соціумом» [9, с. 790].

Тобто у суспільстві право саме собою не є самодостатнім утворенням, підпорядкованим лише власним закономірностям функціонування та розвитку, його розвиток не можливий поза соціумом. Біфуркаційні процеси, що відбуваються у соціумі, а значить, і праві, вияв-

ляються у правовій сфері своєрідно – саме у правовій формі, тобто виражаються у регламентуванні цих соціальних зв'язків, відносин, що й є способом самоорганізації права.

Тут важливо з'ясувати діалектику переходу від випадкового в необхідне. Окреме, одиничне у суспільстві існує саме собою як випадкове, тобто несуттєве, другорядне, незначне, але, набуваючи правового статусу, стає необхідним, суттєвим, закономірним. Саме синергетична методологія у цьому випадку виводить випадкове, одиничне на рівень необхідного, загального. Такий підхід значною мірою заповнює прогалину в діалектиці переходу від хаосу до певного порядку, яка в соціумі без еволюції права неможлива.

Очевидно, слід погодитися з В. Бачиніним, який вважає, що окремі, цілком випадкові явища в соціумі відіграли роль «пускових механізмів», тобто необхідних детермінант, які активізували правотворчу діяльність» [9, с. 790].

В. Бачинін наводить приклад цього з посиланням на французького правознавця Ж. Карбоньє: «Законои Ліцінія встановили, що один із виборних консулів повинен бути плебесом. Вони були б, звісно, неможливі, якби плебеї на той час не стали класом, який зароджувався і набирав сили. Але якби не проявились банальні заздрощі та ревності двох сестер, можливо цих законів і не було б. Мотиви злісного злочину молодого македонця вели до лихварників. І не будь цього злочину, можливо, в Римі не було б видано Сенатус-консульту проти лихварництва» [9, с. 791].

Наступний етап у вивченні механізму самоорганізованої системи права – це вивчення власне процесу його функціонування. Суттю цього етапу дослідження є процес підтримання певного рівня організації, що пов'язано з подоланням наявних у системі суперечностей (антиномій).

Головна з цих антиномій знаходиться між ідеєю справедливості, з одного боку, й ідеями безпеки і порядку – з іншого. За визначенням Г. Радбруха, «неминучий конфлікт між справедливістю, метою права і безпекою, які водночас зумовлюють одне одного і безкомпромісно одне одному суперечать, є причиною глибоко антиномічної і складної структури правової сфери. Одна з найбільш серйозних помилок більшості правників полягає у прагненні усунути антиномічну структуру, віддаючи перевагу одному з елементів ідеї права на шкоду іншим, тоді як справжній метод полягає саме в тому, щоб виявити антиномії і зберегти їх у баченні цілого» [10, с. 113].

Із цією тезою загалом можна погодитися. Але щодо збереження антиномії – сумнівно: адже антиномії не зберігаються, а вирішуються

(в цьому випадку шляхом узгодження суперечностей). Якщо раніше ці суперечності вирішувались як воля панівного класу, воля більшості, то сьогодні основною парадигмою подолання антиномії має бути гармонійне поєднання волі до самоіснування, помноженої на безпечне співіснування особи, суспільства і держави, що встановлює певний порядок цього існування. Такий підхід враховує інтереси меншості та надає статусу упорядкованості безпековим відносинам.

Сприйняття права як системи відзначається певним дуалізмом залежно від низки чинників, чи радше особливих властивостей, системних параметрів: відкритості / закритості; динамізму / статичності; реальності / моделювання; природності / соціальності; цілеспрямованості / розпорошеності; самоврядності / зовнішньої керованості; складності / простоти та інших. Тож право можна вважати відкритою динамічною моделью соціальною цілеспрямованою синергетичною і водночас зовні керованою складною системою. Право є чітко спланованим і прогнозованим, але водночас синергетичним (спонтанним). Воно є нелінійною відкритою системою, що постійно взаємодіє з оточенням, приймаючи від останнього інформацію, опрацьовуючи її та диктуючи йому результати такого опрацювання зі сподіванням на те, що це оточення зрозуміє і виконає його веління.

Соціум є постійно самоорганізовуваною системою. Але в усіх суспільних процесах в'язучим, сполучним, скріплюючим елементом є певні правила співіснування соціальних суб'єктів; саме ці правила є чинником упорядкування, своєрідним технічним приладом забезпечення правового клімат-контролю за внутрішньосистемними (суспільними) процесами самоорганізації.

Заперечуючи зведення синергетики до статусу універсуму (всезагального методу пізнання та діяльності), ми водночас виступаємо і проти спрощеного застосування її як одного зі звичайних процедурних прийомів. Наприклад, О. Джужа, Ю. Орлов та Р. Каложний розглядають синергетику не лише на глобальному, а й на суто практичному рівні, як метод винесення судових рішень: «...вибір суддею одного з можливих судових рішень можна розглядати як точку біфуркації (вибору системою подальшого шляху розвитку), а фактичні обставини, що впливають на рішення судді, – як флуктуації (випадкові процеси, що роблять вплив на цей вибір)» [4, с. 3]. Навряд чи з цим можна погодитися, оскільки прийняття судових рішень – це акт не самоорганізації, а навпаки, чітко регламентована процедура.

Висновки. З огляду на зазначене констатуємо, що синергетика як підхід до дослідження права важлива передусім своїми методологічними можливостями відкриття внутрішніх механізмів самоорганізації

права як системи і ствердження конструктивних напрямів її подальшого розвитку. Саме синергетика, і це беззаперечно, орієнтує розвиток системи права, вказуючи вихід її зі стану ентропії на зламі соціальних епох, що проявляється у транзитивності більшості соціальних інститутів, цінностей і норм, а отже, зумовлює виникнення нових соціальних структур і спричиняє зміни в організації управління суспільством. Синергетика здатна забезпечити вивчення права механізмами спонтанного формування і збереження складних систем, зокрема тих, що перебувають у стані нестійкої рівноваги із зовнішнім середовищем, потребують підтримки стабільності та здатні до самоорганізації.

І саме в цій якості синергетика збагачує діалектику як найбільш всезагальну методологію дослідження будь-яких явищ, зокрема правової реальності.

1. Історія філософії. Словник / за заг. ред. В. І. Ярошовця. – К.: Знання України, 2006. – 1200 с.

2. Хакен Г. Синергетика / Г. Хакен. – М.: Мир, 1980. – 406 с.

3. Николис Г. Самоорганізація в неравновесных системах: от диссипативных структур к упорядоченности через флуктуации / Г. Николис, И. Пригожин. – М.: Мир, 1979. – 512 с.

4. Джужа О. М. Щодо можливості вивчення правових явищ з позицій синергетики / О. М. Джужа, Ю. Ю. Орлов, Р. А. Калюжний // Право і суспільство. – 2009. – № 2. – С. 3–12.

5. Тирских М. Г. Право как объект применения синергетических методов / М. Г. Тирских // Академический юридический журнал. – 2007. – № 2 (28). – С. 4–8.

6. Кривцова І. С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / І. С. Кривцова. – Одеса, 2008. – 20 с.

7. Лошкарев А. В. Синергетика в системе методов теории права / А. В. Лошкарев // Вопросы экономики права. – 2015. – № 2. – С. 22–24.

8. Венгеров А. Б. Теория государства и права: учебн. пособие (для юрид. вузов) / А. Б. Венгеров. – Изд. 8-е. – М.: Омега – Л, 2011. – 607 с.

9. Бачинин В. Энциклопедия философии и социологии права / В. Бачинин. – СПб.: Юридический центр, 2006. – 1093 с.

10. Радбрух Г. Философия права / Г. Радбрух; пер. с нем. – М.: Международные отношения, 2004. – 240 с.

Балинская О. М., Ященко В. А. Синергетика как методологическая парадигма юридических исследований

Рассматривается синергетический подход к исследованию права и правовых явлений как одна из возможных методологий их анализа. Акцен-

тирується внимание на сущностных характеристиках синергетической методологии, главная из которых предусматривает формирование потребности и поиска возможностей саморегуляции общественной жизни и ее правового упорядочения.

Рекомендуется позиционировать синергетику как подход к исследованию права, владеющий методологическими возможностями открытия внутренних механизмов самоорганизации права как системы и утверждения конструктивных направлений ее дальнейшего развития.

Ключевые слова: энтропия, бифуркация, правовые антиномии, саморегулятивные принципы права, диалектика внутреннего и внешнего в самоорганизации, единство микро- и макромира.

Balynska O. M., Yashchenko V. A. Synergetics as a methodological paradigm of legal research

In current studies of law and legal reality, synergetics is mostly presented as a general methodology that has not received sufficient confirmation or final refutation and, accordingly, remains controversial. Therefore, the authors set out to describe the general idea of the synergetic paradigm and determine its place and role in the science of law as a specific system of research methods, that is, methodology that can not claim to be of general status.

The article deals with the synergetic approach to the study of law and legal phenomena as one of the possible methodologies for its analysis. Great attention is paid to the essential characteristics of synergetic methodology, the main of which provides the formation of the need and the search for opportunities for self-regulation of social life and its legal maintenance.

The authors proposed to consider synergetics as an approach to the study of law, endowed with methodological opportunities to reveal internal mechanisms of self-organization of law as a system and approval of constructive ways for its further development.

It is singled out that the synergetics focuses on the development of the system of law, indicating its output from the state of entropy at the break of social epochs, which is manifested in the transitivity of most social institutions, values and norms, and, consequently, leads to the emergence of new social structures and causes changes in the organization of society management. The authors prove that synergetics can provide the study of law by mechanisms of spontaneous formation and preservation of complex systems, in particular those in a state of unstable equilibrium with the external environment, requiring stability support and are capable of self-organization. It is in this capacity that synergetics enriches dialectics as the most general methodology for the study of any phenomena, including legal reality.

Key words: *entropy, bifurcation, legal antinomies, self-regulatory principles of law, dialectics of internal and external in self-organization, unity of micro- and macro-world.*

Стаття надійшла 20 листопада 2017 р.